

Original Research Article

A comparative study of the architectural features of shrines from the Achaemenid era to the Sassanid era: A case study of Dahaneh-e Gholaman and Kooh-e-Khajeh in Sistan region

Zahra Sarabandi¹, Jamshid Davtalab^{2*}, Abolfazl Heidari², Naghi Ebrahemia Kordedeh¹

¹ Master student of Iranian Architectural Studies, Faculty of Art and Architecture, University of Zabol, Zabol, Iran.

² Associate Professor, Faculty of Art and Architecture, University of Zabol, Zabol, Iran.

 :10.22034/AHDC.2022.17509.1607

Received:
October 23, 2021
Accepted:
August 27, 2022

Keywords:
Worship, Architecture,
Sistan, Dahaneh-e
Gholaman, Kouh-e-
Khajeh

Abstract

Worshipping different deities was a very common practice among the ancient Iranians. The deities of water and fire often received great attention and respect from worshippers because of being deemed more divine. The ancient Iranians initially worshipped and prayed to their gods in open spaces on natural heights and near rivers. Later, shrines specifically devoted to these deities, such as altars and fire temples, were built all over Iran based on the worship style of the ancient people. Despite having a rich history in the east of Iran, these shrines have received little scholarly attention and are at the risk of destruction because of exposure to the elements and prolonged inattention. Two shrines located in Sistan in the eastern section of Iran were studied in this research. These shrines, one located inside building no. 3 in Dahaneh-e Gholaman and the other on Kooh-e-Khajeh, are considered unique and highly significant. This study compares the architecture of these shrines which belong to the Achaemenid and Parthian-Sassanid periods with the aim of specifying the differences and similarities between them. The methodology of this research is interpretive-historical with a descriptive approach. The findings point to a number of similar architectural features such as the introvert design, compatibility with the region's climate, and the presence of the fire and water elements inside and outside the structures. The differences include the position of the central courtyard, the type of roof, the presence or lack of platforms, and the structure being singular or belonging to a set.

Extended Abstract

1. Introduction

Since human health is always an important issue, the relationship between architecture and health is also important. The issue that emerges today with the closer relationship between different sciences is the influence of architecture on human health and illness. This is an issue that has not been addressed yet. The purpose of the research is to investigate the effects of colored lights in the

* Corresponding author: Jamshid Davtalab E-mail: jdavtalab@uoz.ac.ir

Address: Department of Architecture, University of Zabol, Zabol, Iran.

field of human health by studying medical texts in the traditional architecture of Iran. The main innovation of this research is to design an application portfolio of colored lights based on modern medicine in the past architecture of Iran and to provide evidence for its application in architecture. The results of this research can inspire contemporary designers to improve the optical performance of the space and design skylights in spaces with modern performances. Human eye cells are stimulated by receiving light and sending appropriate commands to the body's internal glands. Ambient light affects the release of the melatonin hormone, which is responsible for regulating the biological clock of the human body. Also, the highest visual sensitivity of the human eye, based on the eye sensitivity curve, is in the wavelength range of 500 to 600 nm. The aim of the research is to investigate the effects of colored lights in the field of human health by studying medical texts on the traditional architecture of Iran. The main question of the research is focused on the issue of whether the colored lights from the colored windows of Iranian architecture are compatible with the sensitivity curve of the human eye, the alertness cycle of the human body, and the health of the human eye.

2. Research Methodology

The method of this study was interpretive-historical with a descriptive-analytical approach. It examined the shrines from the Achaemenid to the Sasanian eras using the interpretive-historical method and then described the architectural findings in a descriptive-analytical way. The required data were collected via field research and the examination of authentic documents.

3. Results and discussion

In ancient Iran, constructing enclosed spaces as temples or shrine was not initially popular. Ancient Iranians worshipped their deities in open public places, usually on natural heights. Places of worship in ancient Iran can be generally divided into three groups including single buildings without chartaqi (four arches), single buildings with chartaqi and buildings with chartaqi as a member of a group of buildings. The comparative study of the plan and form of the shrine in building no. 3 of Dahaneh-e Gholaman and the one in Kouh-e Khajeh, as well as the examination of their architectural features such as introversion, structure, central courtyard, platform, fire altar, and presence of water revealed similarities and differences between the two. The similarities include the introvert design of both shrines because of the climate of Sistan region and the existence of fire altars at the center of both with a particular dissimilarity. There are three fire altars belonging to three deities Anahita, Mitra and Ahura Mazda in the shrine of building no. 3 of Dahaneh-e Gholaman, but there is only one fire altar in the shrine of Kouh-e Khajeh. One of the differences between the two places is that the shrine in building no. 3 of Dahaneh-e Gholaman is a separate space, while the fire temple in Kouh-e Khajeh is a component of the collective structure of Kaferoun Castle. The space of the shrine of building no. 3 in Dahaneh-e Gholaman consists of an open central courtyard, while that of the fire temple in Kouh-e Khajeh is covered with a dome. The comparative examination of the architecture of these two places of worship indicated that these buildings are unique and that they most probably inspired the design and structure of the other fire temples in ancient Iran.

4. Conclusion

The findings of this study showed that these two places of worship with their unique architectural features have certain similarities, such as the introvert design, their compatibility with the climate, the use of fire altars and the presence of water both inside and outside the buildings, but they also have certain differences which include the position of the central courtyard, the type of their roof, the presence or absence of platforms, and their structure in terms of being single and separated or being a member of a group of buildings.

بررسی و مقایسه تطبیقی ویژگی‌های معماری نیایشگاه‌های هخامنشی تا ساسانی (مطالعه موردی: دهانه غلامان و کوه‌خواجه در سیستان)

زهرا سرابندی^۱، جمشید داوطلب^{۲*}، ابوالفضل حیدری^۲، نقی ابراهیمیان کرده‌ده^۱

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه زابل.

۲- دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه زابل.

چکیده

پرستش خدایگان مختلف در بین ایرانیان باستان همواره رواج داشته است؛ از این میان می‌توان به الهه آب و آتش اشاره کرد که به سبب تقدس و احترام بیشتر نسبت به دیگر خدایگان مورد توجه بیشتری قرار گرفته‌اند. محل پرستش در بین مردمان ایران باستان، ابتدا در فضایی باز، روی بلندی‌ها و در جوار رودخانه‌ها صورت می‌گرفته است؛ بعداً بنا به سبک نیایش مردمان باستان، نیایشگاه‌هایی در سراسر ایران مختص پرستش این خدایگان ساخته شده است که از آن بناها می‌توان به معابد و آتشکده‌ها اشاره کرد. این نیایشگاه‌ها با وجود داشتن پیشینه‌ای غنی در شرق ایران مورد مطالعات کمتری قرار گرفته و به سبب این کم‌توجهی در معرض تخریب قرار گرفته است. پژوهش حاضر به مطالعه و بررسی دو نمونه از این نیایشگاه‌ها در شرق ایران، در منطقه سیستان پرداخته است. نیایشگاه‌های ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان و کوه‌خواجه در سیستان از نیایشگاه‌های منحصربه‌فرد و دارای اهمیت ویژه‌ای هستند. هدف این مقاله مقایسه تطبیقی معماری این دو نیایشگاه مربوط به دوره‌های هخامنشی و اشکانی - ساسانی و آگاهی از ویژگی‌ها، تفاوت‌ها و شباهت‌ها آن دو است. این پژوهش با روش تفسیری-تاریخی و رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این دو نیایشگاه با داشتن ویژگی‌های معماری منحصربه‌فرد دارای شباهت‌هایی از نظر درون‌گرا بودن پلان‌ها، سازگاری با اقلیم، وجود محراب آتش و حضور عنصر آب در داخل و خارج بناها بوده و نیز تفاوت‌هایی در موقعیت قرارگیری حیاط مرکزی، نوع پوشش سقف، وجود یا عدم وجود صفا و منفرد بودن یا در مجموعه‌ای از یک بنا قرار گرفتن دارند.

تاریخ دریافت:

۱ آبان ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۵ شهریور ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها:

نیایشگاه، معماری، سیستان،
دهانه غلامان، کوه‌خواجه

doi:10.22034/AHDC.2022.17509.1607

مطالعه و شناخت تاریخ برای هر ملتی یک ضرورت محسوب می‌شود زیرا گذشته هر جامعه و ملتی نشان‌دهنده فرهنگ و اصالت آن جامعه است؛ به طوری که برای آن جامعه هویت‌سازی کرده و شناخت جامعه کنونی را آسان‌تر می‌نماید. به مطالعه تاریخ معماری، که در کشور ایران تقریباً نوپا است، نسبت دیگر مطالعات تاریخی کمتر پرداخته شده است. ضرورت مطالعه تاریخ معماری به منظور بهره‌گیری از فواید آن، می‌تواند برای معماری امروز مفید تلقی شود. آثار معماری به‌عنوان نمادهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی یک کشور شناخته می‌شوند و ویژگی‌های تمدن، فرهنگ، دین و معماری گذشته از طریق آثار معماری و بناهای برجای‌مانده شناخته می‌شود؛ بنابراین پی بردن به گسستگی‌ها و پیوستگی‌های حقیقی در فرهنگ و تمدن ایرانی در درون و برون مرزهای سیاسی کنونی کشور، ملزم به تحقیق و تدقیق بیشتر است که می‌توان با کندوکاو در آثار معماری گذشته به بخشی از آن دست یافت (قیومی بیدهدی و دانایی فر، ۱۳۹۵: ۴۹).

از گذشته چهار عنصر آب، باد، خاک و آتش در اندیشه ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند و ظهور این اندیشه در زندگی و معماری مردم نمایان است (ناظم و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۱). از میان این عناصر، آب و آتش همواره مورد توجه بیشتری قرار گرفته‌اند و بناهای نیایشگاهی عمدتاً با تمرکز بر این دو عنصر ساخته شده‌اند. علت توجه بیشتر به این دو عنصر در شکل‌گیری نیایشگاه‌ها، نه تنها به خاطر ریشه مذهبی آب و آتش بوده است بلکه مزیت فراوان این عناصر در زندگی روزمره مردمان باستان نیز در این موضوع دخیل بوده است. عنصر آب از گذشته به‌عنوان الهه پاکی و ایزد موکل آب (آناهیتا) مورد احترام و تقدس بوده است (پورمند و طاووسی، ۱۳۸۹: ۳۶). در دوره هخامنشیان نام آناهیتا برای اولین بار در کتیبه‌های اردشیر دوم هخامنشی در شهر همدان و شوش آمده است. معبد‌های آناهیتا در هگمتانه و کنگاور در دوره اردشیر دوم ساخته شدند تا با انجام مراسم نیایش خرسندی الهه آب‌ها، نعمت و برکت زیاد شود. در دوره سلوکیان آناهیتا در جایگاه والایی قرار می‌گیرد و معابد آناهیتا دارای مقام و ارزش بالایی بودند (علم الهدی، ۱۳۸۲: ۸۵). عنصر دیگر مورد تقدس آتش است که احترام به آن از زمینه‌های ایجاد آتشکده بوده است. مردمان قدیم چین، هند، مصر، ایران، یونان و روم در مقابل آتش، قربانی و نیایش می‌کردند و احترام آن‌ها نسبت به آتش به این دلیل بوده است که آن‌را سرچشمه حرارت و روشنایی می‌دانستند (قویم الدوله، ۱۳۰۵: ۱). برخی ایران‌شناسان شکل‌گیری و ساخت آتشکده را متعلق به زمان هخامنشیان می‌دانند (اوشیدری، ۱۳۷۹: ۱۱۲). در حالی که در اوستا نامی از آتشکده به میان نیامده است، اما در کتاب ونیدداد به معبد آتش اشاره شده است. تصریح به نام آتشکده در دوره ساسانیان بیشتر و شفاف‌تر صورت گرفته است که "گرتیر" به شفافی از آن در کتیبه خود نام می‌برد که در این دوره پرستش آناهیتا و معابد آن در کنار آتشکده به‌گونه‌ای دیگر هم ادامه پیدا می‌کند. برخی بر این باورند که بنای آتشکده‌ها واکنشی به ساخت‌وساز معابد برای خدایگان مختلف در دوره هخامنشیان بود. (کریستین سن، ۱۳۱۷: ۱۰۹).

این نیایشگاه‌ها که شامل معابد و آتشکده‌ها می‌شود از جمله آثار معماری تاریخی برجای‌مانده از دوران باستان است. از آنجایی که برای مدت‌ها دین زرتشت در منطقه سیستان رواج داشته است، این منطقه دارای آثار برجسته‌ای از معماری نیایشگاه‌ها در دوران‌های مختلف است. برخی از این نیایشگاه‌ها که متعلق به دوران هخامنشی و اشکانی - ساسانی است در این منطقه یافت شده و با وجود این که این بناها از مهم‌ترین گونه‌های معماری ایران به‌شمار می‌آید اما به دلیل پراکندگی و تعدد آن‌ها، مطالعات معماری کم‌تری در این زمینه صورت گرفته است و برخی از این بناها به علت عدم توجه تخریب شده‌اند. بنابراین به دلیل منحصربه‌فرد بودن نیایشگاه‌های دهانه غلامان و کوه‌خواجه در منطقه سیستان، این مقاله به بررسی آن دو پرداخته است.

پرسش‌های پژوهش

۱. ویژگی‌های معماری نیایشگاه‌های هخامنشی تا ساسانی در منطقه سیستان کدامند؟
۲. چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در معماری این نیایشگاه‌ها وجود دارد؟

۲ پیشینه تحقیق

عمده پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص نیایشگاه‌های منطقه سیستان به انضمام نام محققین در جدول ۳ آورده شده است و نتایج پژوهش‌ها در بخش توضیحات جدول ارائه گردیده است. همان‌طور که از اطلاعات موجود در جدول مشخص است بعضی از محققین مانند غنیمتی به طور خاص بر روی محوطه تاریخی و باستانی کوه‌خواجه مطالعات خود را انجام داده‌اند و محققین دیگر نظیر عرب و شرانو در خصوص سایت باستانی دهانه غلامان تحقیقات عمیقی را داشته‌اند.

جدول ۳: پیشینه مطالعات درباره نیایشگاه‌های دهانه غلامان و کوه‌خواجه

نام نویسنده، سال	عنوان پژوهش	توضیحات
اومبرتو شرانو، ۱۹۷۹ ترجمه عابدی	شواهدی از زندگی مذهبی در دهانه غلامان سیستان	به بررسی معبد موسوم به ساختمان شماره ۳ و ادیان مورد پرستش در آن پرداخته شده است.
سیدسجادی، ۱۳۷۵	دهانه غلامان: شهری هخامنشی در سیستان	در این مقاله کلیاتی از دهانه غلامان که شامل معماری آن نیز می‌شود ارائه شده است.
پیرنیا، ۱۳۸۲؛ تالیف غلامحسین معماریان	سیک‌شناسی معماری ایرانی	پیرنیا در این کتاب به عناصر و بناهای مختلف معماری ایرانی پرداخته و آن‌ها را تشریح کرده است.
عرب، ۱۳۸۴	رویکردی باستان‌شناختی بر ساختار و مدیریت مراکز بارز استقرار هخامنشیان و کیفیت سازش‌پذیری الگوهای تکوینی این مراکز با قابلیت‌های طبیعی (مطالعه موردی: دهانه غلامان سیستان)	این پایان‌نامه با هدف مشخص کردن نقش حاکم در مراکز هخامنشی و تعیین میزان نقش قابلیت‌های طبیعی در تکوین، رشد و زوال استقرارها، شناخت قابلیت‌های طبیعی و همین‌طور چگونگی سازش‌پذیری این استقرارها با انواع قابلیت‌ها می‌باشد.
احمدی، ۱۳۸۶	برجسته‌شدن ایزد آناهیتا در زمان اردشیر دوم هخامنشی (۴۰۵-۳۵۹ پ.م)	این مقاله به علل برجسته‌شدن الهه آناهیتا و استفاده از تندیس‌های آناهیتا پرداخته شده است.
موسوی حاجی و مهرآفرین، ۱۳۸۸	جستاری در جغرافیای تاریخی سیستان (از آغاز تاسده نهم ه.ق)	در این کتاب دوره‌های مختلف تاریخی و برخی از مناطق تاریخی سیستان معرفی شده است.
پورمندو طاووسی، ۱۳۸۹	ایزدبانوی آب، آناهیتا	این مقاله به توصیف و پیشینه الهه آب، آناهیتا و معرفی معماری و ویژگی معابد آناهیتا پرداخته است.
مهرآفرین، ۱۳۹۱	برچکاد اوشیدا	بررسی آئین زرتشت در بناهای مذهبی کوه‌خواجه
حیدری، ۱۳۹۱	تحلیل فضایی معماری معبد آناهیتا کنگاور	در این مقاله ویژگی‌های معماری ایرانی، تحلیلی بر کلیه اطلاعات معمارانه بنای معبد آناهیتا با تاکید بر تحلیل فضای معماری بنا انجام گرفته که تاحدی بر هویت معماری این بنا دلالت دارد.
زارعی، ۱۳۹۲	آشنایی با معماری جهان	تشریح معماری‌های جهان از جمله ایران
جودکی عزیز و همکاران، ۱۳۹۳	گونه‌شناسی الگوی چهارصفه در معماری ایرانی و سیر تحول آن	در این مقاله گونه‌شناسی طرح را به دو دسته دارای میانسرا و فاقد میانسرا تقسیم کرده‌اند؛ که گروه اول تا پایان سده-های اخیر در پلان‌های موسوم به چهار ایوانی پایدار مانده و گروه دوم خود به دو نوع مشخص تقسیم می‌شود؛ در تعدادی طرح کلی در عدد پنج تقسیم می‌شود و گروهی دیگر کالبد بنا را در تقسیم نه‌بخشی نمایش می‌دهند که با لگوی " نه گنبد درون‌گرا" در تباین است.

پژوهش‌های تاریخی در سیستان باستان	گراردو نیولی، ۱۳۹۵	ترجمه سید منصور سید سجادی
در این کتاب نیولی به بررسی باستان‌شناسانه سایت‌های باستانی سیستان پرداخته است.		
معماری سلطنتی هخامنشی: نمادی از فناوری و خرد انسانی در عهد باستان	معمتمد منش، ۱۳۹۷	
این مقاله چگونگی مقابله با نیروهای ویرانگر طبیعت و روند توسعه فناوری معماری در امپراتوری هخامنشی را معرفی می‌کند.		
بررسی و تحلیل آثار معماری کوه‌خواجه در دوران تاریخی	عباسی، ۱۳۹۷	
این رساله به بررسی و تحلیل آثار معماری کوه‌خواجه بر اساس مطالعات تطبیقی و شواهد معماری پرداخته است.		
شکل‌گیری شاخصه‌های معماری شهری دوره هخامنشی در دهانه غلامان	عرب، خالدیان، ۱۳۹۸	
هدف این مقاله بررسی عناصر و مصالح و معماری هخامنشیان در دهانه غلامان می‌باشد.		
Kuh-E Khwaja :A Major Zoroastrian Temple complex in Sistan	Ghanimati, 2001	
به بررسی کوه‌خواجه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین پرستشگاه‌های زرتشتی پرداخته است.		
Kuh-E Khwaja and the Religious Architecture of Sasanian Iran	Ghanimati, 2013	
در این مقاله به بررسی معماری دینی ساسانی و اعتقادات زرتشتیان در معماری کوه‌خواجه می‌پردازد.		
New Perspectives on the Chronological and Functional Horizons of Kuh-e- Khwaja	Ghanimati, 2016	
در این مقاله به گاه‌شماری و تاریخچه کوه‌خواجه در ادوار مختلف معماری آن پرداخته است.		

۳ مواد و روش‌ها

روش تحقیق این مقاله، به روش تفسیری- تاریخی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی است. به این صورت که به روش تفسیری- تاریخی به مقوله نیایشگاه‌های هخامنشی تا ساسانی پرداخته و یافته‌های معمارانه را به‌صورت توصیفی- تحلیلی بیان می‌کند. هم‌چنین گردآوری داده‌ها در این تحقیق، به‌صورت میدانی و با تکیه بر طبقه‌بندی اسناد معتبر انجام گرفته است؛ که این اسناد شامل عکس‌های قدیمی و جدید، نقشه‌های جغرافیایی، برداشت‌های اولیه، تصاویر ماهواره‌ای، متون تاریخی، آثار مکتوب و ... است.

۱-۳ مبانی نظری پژوهش

در این بخش به معماری نیایشگاه‌های هخامنشی تا ساسانی (معابد آناهیتا و آتشکده‌ها) به‌عنوان مبانی نظری و چارچوب پژوهش پرداخته می‌شود. در هیچ بخشی از کتاب دینی اوستا، اشاره‌ای به بنای آیینی خاصی مثل آتشکده نشده است. هرودوت^۲ نیز می‌نویسد که ایرانی‌ها هیچ‌گاه معبد نداشته‌اند؛ البته این به این معنی نیست که آتش در نزد زرتشتیان، مقدس نبوده و آن را نمی‌پرستیدند. نیایش یکی از جنبه‌های جدایی‌ناپذیر دین زرتشتی بوده است. اما نکته مهم این است که همه اعمال نیایش در فضای باز مانند ساحل رودها و دریاچه‌ها، بر فراز کوه‌ها و در محیط‌های روباز انجام می‌شده است (بویس^۳ و گرنر^۴، ۱۳۷۵: ۷۵). بعد از ساخته‌شدن معابد و با رسمیت گرفتن نیایش در این بناها، ایرانیان در کنار پرستش آتش، پرستش الهه آب (آناهیتا) را نیز رواج دادند. البته در هیچ کتیبه هخامنشی هیچ‌گاه نامی از ایزد آناهیتا نیامده است و همواره در این کتیبه‌ها از خدایی با نام "اورمزد" و واژه "بغان دیگر" (خدایان دیگر) یاد شده است. شاهان هخامنشی همیشه از اورمزد و بغان برای خانواده شاهی طلب یاری می‌کردند، ولی یک‌باره در دوره اردشیر دوم هخامنشی واژه بغان دیگر تغییر کرده و به‌جای آن عبارات "ایزد آناهیتا" و "ایزد مهر" در کتیبه‌ها دیده می‌شود (احمدی، ۱۳۸۶: ۱۴۳-۱۴۲).

در دوران سلوکیان، پارتیان و ساسانیان آیین پرستش آناهیتا رواج داشته و به اوج خود رسیده است؛ ولی نقطه عطف برای پرستش الهه آب‌ها، متعلق به دوران اردشیر دوم هخامنشی است (همان: ۱۴۶). در زمان استقرار هخامنشی‌ها در فارس معبد اصلی ناهید، در شهر اصطخر (مرودشت امروزی) مستقر بود و پرستش این الهه تا دوره بیشاپور اول ادامه داشت و معبدی که بیشاپور برای ناهید ساخت بعدها به همان نام (معبد بیشاپور) معروف شد. در این معبد جوی‌هایی، آب را از فاصله چندصد متری به ساختمان

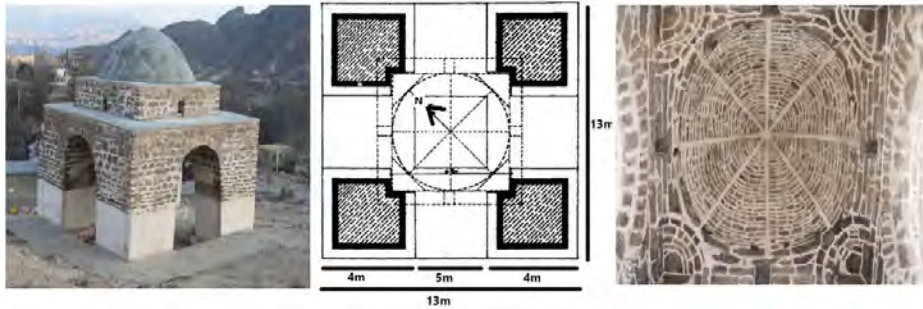
تالار اصلی می‌رساندند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که پرستش آب که ناهید، نگهبان آن محسوب می‌شد، همچون دوره ساسانیان در تضاد با پرستش آتش قرار داشت (آل احمد، ۱۳۵۰: ۷۳). تا به امروز دو معبد آناهیتا در ایران با نام معبد بیشاپور و کنگاور شناسایی شده‌اند که پلانی چهارگوش داشته و دارای ستون‌هایی در ساختمان خود هستند. از دیگر اشتراکات این دو معبد حضور عنصر آب در آن‌ها و وجود یک محوطه روباز با فضاهایی مسقف در اطراف این محوطه است (پورمند و طاووسی، ۱۳۸۹: ۴۵-۴۳). در معبد بیشاپور، سبک معماری، پرداخت سنگ‌ها، ارتفاع بنا و تزئینات آن به‌گونه‌ای است که نشان‌دهنده معماری هخامنشی است (سرفراز، ۱۳۶۶: ۶۳). هم‌چنین در بخش شمال شرقی آتشکده تخت سلیمان، یک حیاط مرکزی وجود دارد که احتمال دارد این حیاط معبد آناهیتا بوده باشد. این حیاط روباز را چهار ستون که روی آن‌ها طاق‌هایی اجرا شده و دهانه‌هایی را ایجاد کرده، تشکیل داده است (پورمند و طاووسی، ۱۳۸۹: ۴۶).

به گفته غنیمتی، در ایران باستان تا قبل از دوران ساسانی، معماری مذهبی به عنوان مثال آتشکده به‌طور رسمی وجود نداشته است؛ فقط یک‌سری معابد نامشخص بوده که به آناهیتا نسبت داده شده است. ولی با ظهور زرتشتیان، به علت این‌که شکل معابد آناهیتا را به‌گونه‌ای از بین ببرند، آتشکده به‌وجود آمد؛ در حالی‌که شکل معابد آناهیتا از بین نرفته بلکه هر دو در کنار هم شکل گرفته‌اند (غنیمتی، ۱۳۸۲: ۱۲). بعدها نیایشگاه‌هایی تحت عنوان آتشکده‌ها شکل گرفته به‌طوری‌که پلان این آتشکده‌ها که عمده آن‌ها متعلق به دوره ساسانی می‌باشد با پلان معابد آناهیتا تطابق دارند (سرفراز، ۱۳۶۶: ۶۸). این آتشکده‌ها به غیر از پرستشگاه، جنبه‌های فعالیت دیگر نیز داشته‌اند؛ از جمله این‌که به‌عنوان دادگاه، محل آموزش علوم دینی و درمانگاه بوده‌اند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۲). برخی از پژوهشگران ساخت اولین آتشکده‌ها را متعلق به هخامنشیان می‌دانند (اوشیدری، ۱۳۷۹: ۱۲). آتشکده‌ها نیز مانند کاخ‌ها از آثار مهم دوره‌های اشکانی و ساسانی‌اند. معماری این بناها به علت کاربری مذهبی آن، اصول ساخت ویژه‌ای داشته‌اند (زارعی، ۱۳۹۲: ۱۵۳-۱۵۲). این بناها که در معماری با نام چهارطاقی یا چهارطاقی شناخته می‌شوند، از مهم‌ترین آثار معماری ساسانیان بوده که در دوران اسلامی الگوی پلان مساجد شده‌اند (اتینگ‌هاوزن^۵ و اولگ گرابر^۶، ۱۳۸۱: ۴۷-۱۸). طرح کلی آتشکده‌های ساسانی مشابه هم و دارای نقشه‌ای واحد بوده است. فرم این بناها، یک چهارطاقی و گنبدی بالای آن بوده که هر چهار ضلع آن باز بوده است (زارعی، ۱۳۹۲: ۱۵۳) (تصویر ۱).

تصویر ۱: الگوی کلی و سیر تکاملی آتشکده‌ها (مأخذ: سلیمانی، ۱۳۹۴: ۴)

یکی از اصول معماری ساسانی، اصل "قرینگی و ناقرینگی" است که از قرینگی برای معطوف ساختن توجه به یک نقطه، در نیایشگاه‌ها و کاخ‌ها استفاده می‌کردند و از ناقرینگی معمولاً در بناهای مسکونی بهره برده می‌شد (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۱۰۱). چهارطاقی‌ها که اولین نمونه‌های آتشکده بودند دارای عناصری چون محراب مربعی، ستون‌های چهارگانه، دالان مسقف گردگرد و فضای عمومی نیایش بودند (Huff, 1990: 634-642) (تصویر ۲).

تصویر ۲: آتشکده چهارقاپی نیاسر کاشان (مأخذ: رضائی نیا، ۱۳۹۶)

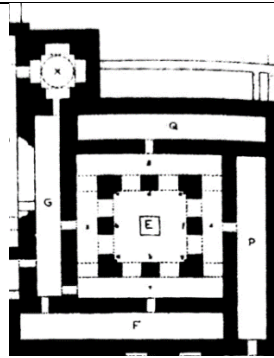
جدول ۱. پلان و برش نیایشگاه‌های شاخص دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی را نشان می‌دهد. این نیایشگاه‌ها شامل نیایشگاه ساختمان شماره ۳ در دهانه غلامان سیستان، معبد کنگاور کرمانشاه، معبد آناهیتا بیشاپور در استان فارس، آتشکده نیاسر کاشان، آتشکده بازه هور در خراسان رضوی، آتشکده نگار در بردسیر کرمان، آتشکده آشکوه واقع در محلات استان مرکزی، آتشکده کوه‌خواجه واقع در سیستان و معبد آناهیتا و آتشکده تخت سلیمان (آذرگشسب) در تکاب آذربایجان غربی می‌باشد. دلیل انتخاب این نیایشگاه‌ها شاخص بودن، عدم تخریب کامل و در دسترس بودن اطلاعات آن‌ها بوده است.

مطالعات میدانی نشان می‌دهد که می‌توان این بناها را از نظر پلان و ساختار فیزیکی به سه گروه عمده تقسیم کرد: گروه اول شامل بناهای منفرد فاقد چهارطاقی است. این گروه از نظر سازمان‌دهی فضایی دارای شکل هندسی چهارگوش بوده که در چهار وجه آن از عنصر چهارطاقی استفاده نشده است. گروه دوم؛ بناهای منفرد دارای چهارطاقی است؛ این گروه نیز دارای پلان چهارگوش بوده ولی در چهار وجه آن از عنصر چهارطاقی استفاده شده است. گروه سوم بناهای دارای چهارطاقی واقع در مجموعه‌ای از بناها است که مانند گروه دوم از عنصر چهارطاقی در سازمان فضایی آن‌ها استفاده شده است با این تفاوت که این نیایشگاه‌ها در مجموعه‌ای از سایر بناها واقع شده‌اند.

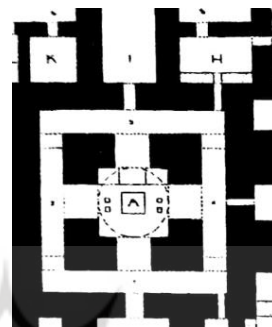
جدول ۱: پلان و برش نیایشگاه‌های شاخص دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی (مأخذ: نگارندگان)

گروه	شماره	نام بنا	پلان	برش / تصویر
گروه اول	۱	ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان سیستان		
	۲	معبد کنگاور کرمانشاه		

		<p>۳ معبد آناهیتا بیشاپور</p>	گروه دوم
		<p>۴ آتشکده نیاسر کاشان</p>	
		<p>۵ آتشکده بازه هور خراسان رضوی</p>	
		<p>۶ آتشکده نگار کرمان</p>	
		<p>۷ آتشکده آشکوه استان مرکزی</p>	
		<p>۸ آتشکده کوه خواجه سیستان</p>	

معبد آناهیتا
تخت
سلیمان ۹

آتشکده
تخت
سلیمان
(آذرگشسب) ۱۰

جدول ۲ عناصر معماری نیایشگاه‌های مورد اشاره را از نظر عناصر مختلف معماری مورد بررسی قرار داده است. مقایسه تطبیقی معماری این نیایشگاه‌ها نشان می‌دهد که عناصر معماری در همه نیایشگاه‌ها با توجه به دوره تاریخی بنا و نوع پرستش دارای تفاوت‌های زیادی هستند. تنها نیایشگاه باقی مانده از دوره هخامنشی، نیایشگاه دهانه غلامان بوده که تنها نیایشگاه دارای برج گوشه و سه آتشدان بوده است که می‌تواند نشان‌دهنده پرستش خدایان سه‌گانه^۷ باشد (شراتو، ۱۹۷۹: ۱۶۳). شالوده اکثر معابد آناهیتا به دوره‌های قبل از ساسانی یعنی هخامنشی و اشکانی باز می‌گردد و در دوره ساسانی که ساخت آتشکده رواج بیشتری داشته، مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

جدول ۲: بررسی عناصر معماری نیایشگاه‌های شاخص دوره‌های هخامنشی، اشکانی، ساسانی (مأخذ: نگارندگان)

ویژگی‌های بنا												نام بنا	شماره	گروه	
عناصر آب	محراب آتش	دالان عرواق ^۸	سقف تخت	سقف منحنی یا گنبدی	ستون	ایوان	برج گوشه	صفه	صحن رو باز	بنا منفرد	پلان درونگرا				دوره بنا
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان	۱	گروه ۱

●	-	●	-	-	●	●	●	●	●	●	●	اشکانی	معبد کنگاور	۲	گروه ۲
●		●		●	●		●	●	●	●	●	ساسانی	معبد آناهیتا بیشاپور	۳	
	●			●	●		●		●	●	●	ساسانی	آتشکده نیاسر	۴	
	●	●		●	●	●		●	●	●	●	پارتی- ساسانی	آتشکده بازه هور	۵	
	●	●		●	●				●	●	●	ساسانی	آتشکده نگار	۶	
		●		●	●	●			●	●	●	ساسانی	آتشکده آتشکوه	۷	
	●	●		●		●	در مجموعه بنا وجود دارد.	●	در مجموعه بنا وجود دارد.	●	●	اشکانی- ساسانی	آتشکده کوه خواجه	۸	
●		●		●	●	●		●		●	●	اشکانی- ساسانی	معبد آناهیتا تخت سلیمان	۹	
	●	●		●	●	●		●	●	●	●	ساسانی	آتشکده تخت سلیمان (آذرگشسب)	۱۰	

۴ نتایج و یافته ها

۴-۱ نیایشگاه‌های سیستان

متأسفانه تاکنون تحقیقات کمی بر روی نیایشگاه‌ها در شرق ایران صورت گرفته است و عمده پژوهش‌ها، مراکز آیینی در غرب کشور را سمبل اماکن مذهبی زرتشتی و ملاک عمل قرار داده‌اند؛ در صورتی که باید مراکز زرتشتی در شرق کشور به‌عنوان اصیل‌ترین گردآورندگان این کیش دانسته شود؛ زیرا که مراکز دینی در غرب کشور متأثر از مذاهب همسایگان خود قرار گرفته است (مهرآفرین، ۱۳۹۱: ۱۰۶).

شایان ذکر است که آیین زرتشت برای مدت‌ها در سیستان مورد احترام و تقدیس بوده است. این امر باعث وجود نیایشگاه‌ها و آتشکده‌های مختلفی در سیستان شده که متأسفانه بسیاری از آن‌ها از بین رفته و چیزی جز یک نام در متون قدیمی از آن‌ها باقی نمانده است. برخی از این آتشکده‌ها با نام‌های رام شهرستان، ترقون، راشک، کرکویه، تپه آتشگاه، نیایشگاه دهانه غلامان و آتشکده کوه‌خواجه می‌باشد. متأسفانه به دلیل تخریب و از بین رفتن بیشتر آتشکده‌ها و نبود اطلاعاتی از آن‌ها، پژوهش حاضر به مقایسه تطبیقی معماری دو نیایشگاه دهانه غلامان (ساختمان مقدس شماره ۳) و کوه‌خواجه پرداخته است. تصویر ۳ موقعیت این دو سایت باستانی را در منطقه سیستان نشان داده است.

تصویر ۳: موقعیت دهانه غلامان و کوه خواجه در سیستان (مأخذ: نگارندگان)

۴-۱-۱. نیایشگاه دهانه غلامان (ساختمان مقدس شماره ۳)

محوطه دهانه غلامان تنها شهر باقی مانده از دوران هخامنشی در منطقه سیستان است که بقایای این شهر شامل دو گروه ساختمان اصلی و چندین بنای منفرد است. این شهر دارای تعداد ۲۷ ساختمان بوده که یکی از ساختمان‌های آن موسوم به ساختمان مقدس شماره ۳، محل نیایش و پرستش بوده است. این ساختمان مهم‌ترین ساختمان شهر بوده است که با توجه به آتشدان‌ها و اجاق و محراب‌ها و سکوها، آن، حکایت از وجود یک ساختمان با کاربری مذهبی دارد (سیدسجادی، ۱۳۸۲ الف: ۴۸؛ Scerrato, 1966b). شایان ذکر است که مرادی در پژوهشی از این مکان با عنوان رصدخانه خورشیدی نیمروز نیز یاد می‌کند و بیان می‌دارد که این بنا کاربری دیگری نیز با عنوان رصدخانه خورشیدی داشته است که البته جای بحث و بررسی بیشتری در ارتباط با این نظر وجود دارد (مرادی، ۱۳۷۹). این ساختمان دارای یک ورودی در جنوب، حیاط مرکزی و چهار ایوان غیرمرتبط با هم می‌باشد که برخی از ستون‌ها به وسیله شمع‌های پشتیبان تقویت شده است و مصالح به کاررفته در آن گل، خشت و چوب است (Scerrato, 1966b: 12-13). پژوهشگران، نیایشگاه دهانه غلامان را که شراتو ساخت آن را به قرن پنجم یا ششم قبل از میلاد نسبت می‌دهد، به علت نداشتن مصداقی مشابه، منحصر به فرد می‌دانند (مهرآفرین، ۱۳۹۱: ۱۰۵) (تصویر ۴).

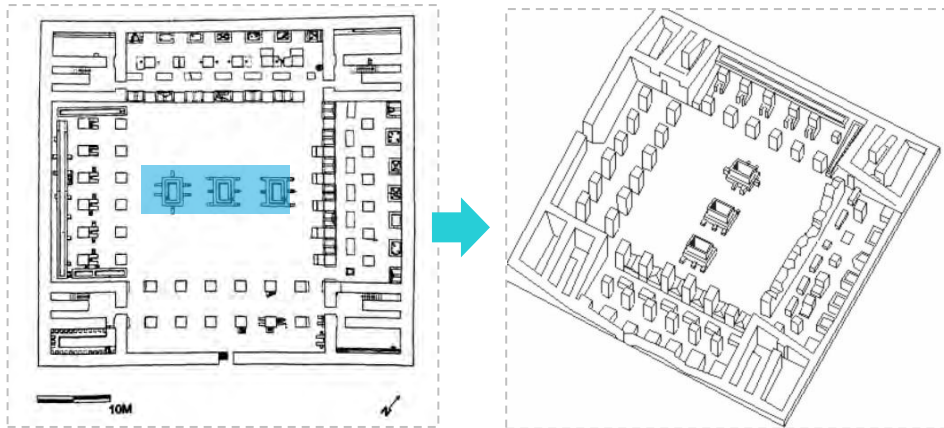
کاوش‌های باستان‌شناسی، بقایای این بنا را به دو دوره A و B تقسیم کرده است. آثار دوره A نشان می‌دهد که پیشینه ساخت این ساختمان به دوره هخامنشی می‌رسد. این نیایشگاه شامل چهار رواق ستون‌دار بوده که در پای بعضی از این ستون‌ها آثاری از اجاق وجود دارد و اجاق تنها عنصر معماری مذهبی مردم بوده است (مهرآفرین، ۱۳۹۱: ۱۰۷).

تصویر ۴: سمت راست: موقعیت ساختمان شماره ۳ در سایت باستانی دهانه غلامان (www.googleearth.com) و سمت چپ: پلان

ساختمان شماره ۳ در دوره A (مأخذ: عرب، ۱۳۸۴)

در دوره B معماری ساختمان دچار تغییراتی شد و عناصری به بنا اضافه گردید. سه آتشدان، از عناصر جدیدی بود که به مرکز حیاط اضافه شدند (تصویر ۵). این آتشدان‌ها دارای شش پله بودند که دسترسی به داخل آتشدان، به منظور قرار دادن مواد سوختی را تسهیل می‌کردند.

تصویر ۵: تصویر سمت راست نقشه ایزومتریک ساختمان شماره ۳ و تصویر سمت چپ پلان ساختمان شماره ۳ در دوره B و موقعیت سه آتشدان در وسط حیاط مرکزی (مأخذ: مهرآفرین، ۱۳۹۱)

از بارزترین ویژگی‌های معماری هخامنشی این بنا، وجود ایوان‌های ستون‌دار است که به دلیل اقلیم گرم و خشک منطقه راهکاری معقول به حساب می‌آید (تصویر ۶). نکته حائز اهمیت دیگر در رابطه با معماری دهانه غلامان، این است که اگرچه در معماری هخامنشی پوشش‌های قوسی و طاق‌دار رایج نبوده و سقف‌ها به صورت تخت کار می‌شدند، اما معماران سیستانی توجه به شرایط آب‌وهوایی سیستان را از یاد نبرده و از پوشش‌های گنبدی بهره برده‌اند (محمدخانی، ۱۳۸۸: ۱۲). خشت‌های هلالی نیز عمده مصالح این بنا را تشکیل می‌دهد (ماریانی، ۱۳۷۵). چهار برجی که در چهار گوشه این بنا ساخته شده‌اند از محدود سازه‌های مرتفع تاریخی سیستان هستند (تصویر ۷). دلیل گرایش کمتر معماران سیستانی به مرتفع‌سازی، غلبه بر شرایط اقلیمی سخت منطقه و در امان ماندن از بادهای ۱۲۰ روزه سیستان بود که سبب می‌شد بناها در ارتفاع کم و حتی در پایین‌تر از سطح معابر ساخته شوند. این چهار برج، به وسیله پله‌هایی دسترسی بام بنا را میسر می‌کردند و این امر ضرورت ساخت این بناهای مرتفع بوده است (عرب و خالدیان، ۱۳۹۸: ۲۶-۲۵). همچنین حیاط مرکزی که در ترکیب و سازماندهی نظام کالبدی-فضایی و عملکردی اغلب خانه‌های سنتی اقلیم گرم و خشک شهرهای ایران به وفور دیده می‌شود در بنای ساختمان شماره ۳ نیز نقش مهمی را از جهت قرارگیری آتشدان‌ها ایفا می‌کند (نیازی و اکبری، ۱۳۹۸: ۷۶).

تصویر ۷: برج‌های گوشه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۶: ایوان‌های ستون‌دار ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان (مأخذ: نگارندگان)

به گفته سید سجادی، به علت فروگذاری و غفلت هخامنشیان از دین و آیین، مذهب ایرانی - هندی مردم دهانه غلامان برای سالیان طولانی به حیات خود در سیستان ادامه داد (سیدسجادی، ۱۳۸۲ الف: ۴۸) (تصویر ۸). به نظر می‌رسد در نیایشگاه دهانه غلامان آیین خاصی در جریان بوده است و امکان دارد با اولین مراحل ظهور دین زرتشتی مرتبط باشد. البته این نظریه متعلق به نیولی^۹ بود که بعدها آن را پس گرفت. سه آتشدان یا قربانگاه بزرگ در میان حیاط مرکزی، می‌تواند یادآور سه گانه پرستی اردشیر

دوم هخامنشی باشد؛ اما این سه قربانگاه مربوط به قبل از اردشیر و متعلق به سه خدای دوره هخامنشی یعنی اهورامزدا، آناهیتا و میترا است. این نکته مشخص می‌کند که احتمالاً در دهانه غلامان نیز، همچون پارتنون یونان و آئین کوشانیان، نوعی سه‌گانه‌پرستی در جریان بوده است (Scerrato, 1979: 731-732). در واقع اگر نظریه شراتو مبنی بر اختصاص یکی از آتشدان‌های نیایشگاه دهانه غلامان به آناهیتا صحیح باشد (Scerrato, 1966b: 10)، به احتمال بسیار زیاد می‌توان گفت مجسمه گلی زنی که در نزدیکی محراب اتاق شماره ۲۵ پیدا شده نیز پیکره آناهیتا است (سیدسجادی و صابرمقدم، ۱۳۸۲: ۱۵). این نیایشگاه خاص می‌تواند نوعی سه‌خداواری ایرانی را نشان دهد (شراتو، ۱۹۷۹: ۱۶۳).

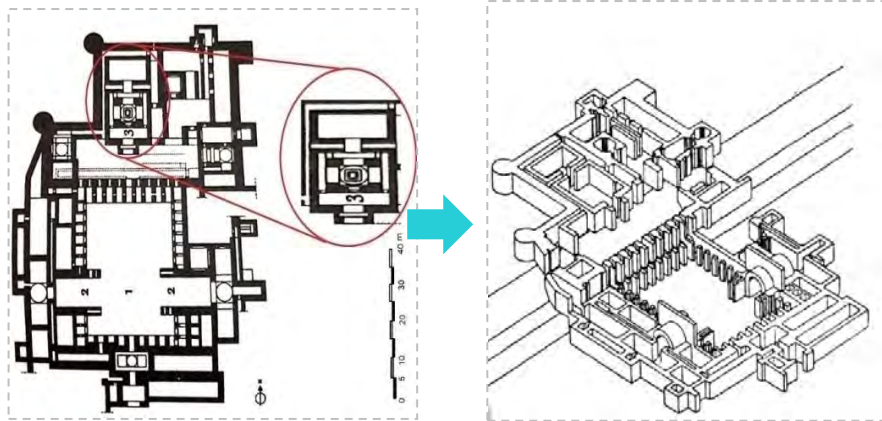
تصویر ۸. تاسیسات آیینی ساختمان شماره ۳ (مآخذ: نگارندگان)

۴-۱-۲. نیایشگاه کوه‌خواجه

آتشکده کوه‌خواجه درون مجموعه قلعه کافرون بر بالای کوه‌خواجه ساخته شده است (تصویر ۹). معماری و نقشه این آتشکده شباهت زیادی به معبد چندیال^{۱۰} دارد؛ اما تفاوت‌هایشان، آتشکده کوه‌خواجه را یک معبد ایرانی نشان می‌دهد (مهرآفرین، ۱۳۹۱: ۱۷۵). در گذشته زرتشتیان در انتظار سوشیانت^{۱۱} در اطراف این کوه جمع می‌شده‌اند (نیولی، ۱۳۹۵: ۲۷۶).

تصویر ۹. موقعیت قلعه کافرون در سایت باستانی کوه‌خواجه (مآخذ: عباسی، ۱۳۹۷)

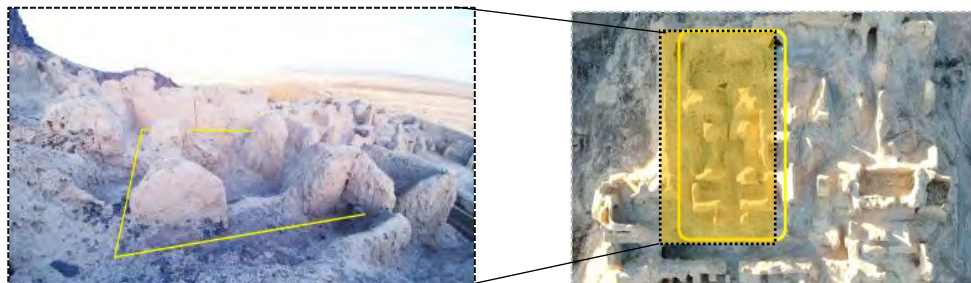

تصویر ۱۰: تصویر سمت راست نقشه ایزومتریک قلعه کافرون و تصویر سمت چپ پلان موقعیت آتشکده کوهخواجه در قلعه کافرون (مأخذ: زارعی، ۱۳۹۲)

در امتداد محور عبوری از دروازه جنوبی و از طریق پله‌های ورودی به تالار نقاشی در ضلع شمالی حیاط، بنای اصلی آتشکده روی صفا‌ی ساخته شده است (تصویر ۱۱). احتمالاً این محور تشکیل‌دهنده اصلی ساختار معماری قلعه کافرون بوده است. اتاق آتشدان با پلانی چهارگوش به ابعاد ۳*۳ متر، به شکل چهارطاقی‌های ساسانی کار شده است (میش‌مست نهی، ۱۳۸۵: ۲۱). در شمال قلعه کافرون، آتشکده در بلندترین سطح نسبت به سایر فضاها قرار دارد. سردرب آتشکده طاقی مرتفع بوده که تخریب شده است و روبه‌روی دروازه جنوبی و پلکان داخل حیاط واقع شده است. آتشکده شامل پلان چلیپایی، دالان طواف و محراب آتش بوده که هنوز بقایای جرزه‌های قطور آن باقی مانده است (عباسی، ۱۳۹۷: ۱۰۴) (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۱. دورنمای قلعه کافرون، حیاط مرکزی و سردرب آتشکده کوهخواجه (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۲. موقعیت آتشکده کوهخواجه و جرزه‌های باقی‌مانده از آن در قلعه کافرون (مأخذ: عباسی، ۱۳۹۷)

در اطراف راهرو یا دالانی که فضای آتشکده را احاطه کرده است، اتاق‌هایی دیده می‌شوند که احتمالاً محل سکونت موبدان و نگهبانان آتش بوده است (Ghanimati, 1995: 15). به نظر هرتسفلد، این نیایشگاه گونه خاصی از آتشکده‌ها است که قبلاً چنین بنایی با آن نقشه رؤیت نشده است (کاوش، ۱۳۸۲). آتشدان سنگینی که هرتسفلد در حفاری‌های خود پیدا کرد، سندی بر آتشکده بودن این بنا شد. اگرچه امروزه اطلاعاتی از سرنوشت آن آتشدان موجود نیست (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۷۳)، اما شالوده محراب آتش در اتاق آتشدان باقی مانده است (نیولی، ۱۳۹۵: ۲۷۸). اگرچه برخی از پژوهشگران آتشکده کوه‌خواجه را متعلق به دوره ساسانی می‌دانند، اما به نظر بویس، توجه به دوره ساخت محراب آتش، دالان‌ها و دهلیز ورودی، قدمت آتشکده را به دوره اشکانی می‌رساند (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۱)، اما به نظر می‌رسد که شالوده آتشکده کوه‌خواجه متعلق به دوران هخامنشی باشد و اشکانیان تکمیل‌کننده آن و ساسانیان از آن بهره برده‌اند (سعیدی‌پور، ۱۳۹۲).

۴-۲. تحلیل یافته‌ها

آنچه که مشخص است نیایش و پرستش الهه‌های زیادی در بین ایرانیان رواج داشته است. ایرانیان بر این باور بوده‌اند که جایگاه پرستش و نیایش خدایگان عموماً بر روی بلندی‌ها، تپه‌ها و در کنار رودخانه‌ها صورت بگیرد. به تدریج عقاید ایرانیان موجب شکل‌گیری معابد اولیه‌ای همچون معابد آناهیتا شد؛ ولی همچنان اعمال نیایش در فضای رو باز معابد صورت می‌گرفت. از این نوع معابد، می‌توان به نیایشگاه‌های کنگاور، بیشاپور و همین‌طور نیایشگاه دهانه غلامان اشاره کرد. البته باور نیایش بر بلندی‌ها و در جوار رودها همچنان در دوره‌های هخامنشی و ساسانی که ساختن نیایشگاه سرپوشیده رواج گرفته بود، ادامه داشته است؛ مانند نیایشگاه‌های کرکویه، تپه آتشگاه و آتشکده کوه‌خواجه در منطقه سیستان که آثار اندکی از آن‌ها بر جای مانده است.

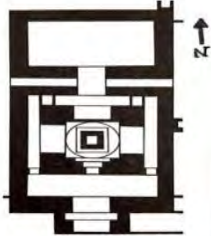

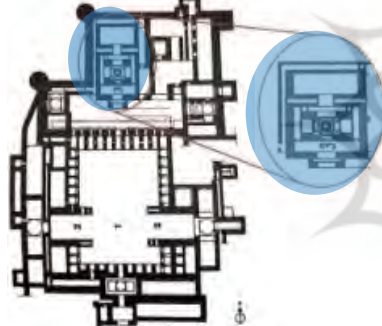

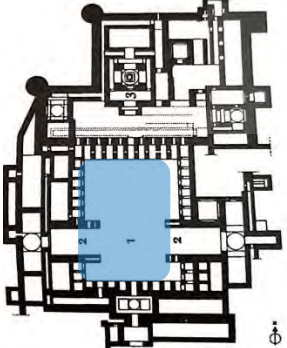
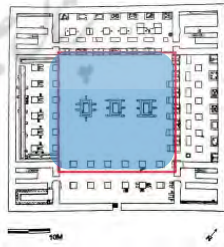
مکان‌های دینی کوه‌خواجه، کرکویه و تپه آتشگاه در نزدیکی روستای قلعه کنگ در سیستان همزمان در یک دوره ساخته شده‌اند، زیرا مواد فرهنگی یافت شده در سطح تپه آتشگاه با نوع موادی که در کوه‌خواجه و کرکویه بوده یکی است. این نیایشگاه‌ها با تغییراتی که در دوره‌های بعدی پیدا کرده‌اند، می‌توانند منشأ چهارطاقی‌های دوره ساسانی باشند. نکته جالب دیگری که در نیایشگاه دهانه غلامان نیز به آن اشاره شده بود امکان استفاده این تپه آتشگاه به‌عنوان رصدخانه بوده که برخی از شواهد در تپه آتشگاه و طبق بیانات ذوالفقار کرمانی در سال ۱۲۸۸ ه.ق. در زیر این تپه نیز می‌تواند رصدخانه‌ای برای شناسایی ستارگان وجود داشته و یا همان رصدخانه کنگ دژ که ابوریحان بیرونی از آن در نیمروز یاد کرده بود باشد؛ اما متأسفانه با توجه به عدم حفاری و مشخص نبودن پلان تپه آتشگاه، نمی‌توان نظر دقیقی از این فرضیه داشت؛ بنابراین با حفاری تپه آتشگاه و مشخص کردن پلان آن می‌توان به تاریخچه ساخت معبد و آتشکده در دین زرتشت و همچنین به شناخت کاربری دیگر این بنا کمک شایانی کرد (مهرآفرین، ۱۳۹۱: ۲۰۳). با این حال اگر دو فرضیه ذکر شده در ارتباط با وجود کاربری رصدخانه در ساختمان شماره ۳ و در زیر تپه آتشگاه درست باشد می‌توان فرضیه جدیدی ایجاد کرد که بیان دارد در سیستان برخی از نیایشگاه‌ها علاوه بر کاربری مذهبی به‌عنوان رصدخانه نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند.

فرضیه دیگری که در پژوهش حاضر ایجاد شده در ارتباط با بنای مذهبی دهانه غلامان می‌باشد که طبق بیان سرفراز این شیوه نیایش که آب و آتش در یک مکان متمرکز باشد تاکنون یافت نشده (سرفراز، ۱۳۶۶: ۶۸)؛ اما شواهدی که در بنای ساختمان شماره ۳ یافت شده حاکی از وجود آبراهه‌ای می‌باشد که در آن استخوان سوخته حیوانات دیده شده؛ این امر می‌تواند نشان از برگزاری مراسم مقدس آب زوهر در این بنا باشد. طبق آن‌چه که در وندیداد آمده در این مراسم استخوان سوخته شانه حیوانات را به ایزد بانوی آب‌ها پیشکش می‌نمایند (مهرآفرین ۱۳۹۱ به نقل از وندیداد، فرگرد ۱۸). بنابراین با این شواهد فرضیه‌ای ایجاد می‌شود حاکی از این امر که امکان پرستش و وجود آب و آتش در یک مکان متمرکز در ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان وجود داشته است.

در ادامه دو نیایشگاه مورد مطالعه سیستان در مقاله حاضر که آثار بیشتری از آن‌ها باقی مانده و دارای پلان مشخصی هستند به نام‌های نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان متعلق به دوره هخامنشی و آتشکده کوه‌خواجه متعلق به دوره اشکانی - ساسانی دارای ویژگی‌های معماری مشترک منطقه سیستان و متأثر از معماری‌های هم‌دوره خود بوده‌اند. این دو نیایشگاه به علت منحصر به - فرد بودن از یک سو و الگوبودن برای دیگر نیایشگاه‌های دوران خود از سویی دیگر حائز اهمیت مطالعاتی فراوانی هستند. این دو

بنا از معماری متفاوتی برخوردار می‌باشند که با یک مقایسه در پلان و فرم می‌توان به درکی بهتر از این دو نیايشگاه رسید. برای رسیدن به درک معماری این دو بنا در سیستان، آگاهی از تفاوت‌ها و شباهت‌های معماری آن‌ها و پی‌بردن به ویژگی‌های معماری هخامنشی تا ساسانی در این نیايشگاه‌ها باید به مقایسه تطبیقی معماری این دو بنا پرداخت. در انجام این مقایسه همه عناصر معماری بناهای یاد شده از کل به جزء مورد تشریح قرار گرفته‌اند که جدول ۴ به تشریح این مقایسه پرداخته است.

جدول ۴: بررسی عناصر معماری نیايشگاه‌های دهانه غلامان و کوه‌خواجه

آتشکده کوه‌خواجه	دهانه غلامان	نیايشگاه‌های سیستان
		پلان درون‌گرا
پلان درون‌گرای آتشکده کوه‌خواجه، به واسطه ساخت دالان-هایی در اطراف چهارطاقی اصلی ایجاد شده است.	پلان درون‌گرای بنای شماره ۳ دهانه غلامان به واسطه چهار ایوان در چهار جهت و به صورت حیاط مرکزی‌بست.	
		بنای منفرد
آتشکده کوه‌خواجه نه به صورت منفرد، بلکه درون مجموعه ارگ شاهی قرار دارد.	بنای شماره ۳ به صورت منفرد در میان بافت مسکونی با دسترسی عموم قرار داشته است.	
		صحن رو باز
حیاط مرکزی در آتشکده کوه‌خواجه متعلق به آتشکده نیست.	نیايشگاه دهانه غلامان دارای حیاط مرکزی است.	

		<p>صفه</p>
<p>صفه آتشکده کوهخواجه با هموار کردن بستر طبیعی کوه ایجاد شده است.</p>	<p>نیایشگاه دهانه غلامان بر روی بستر طبیعی منطقه ساخته شده است و صفه ندارد.</p>	
		<p>برج گوشه*</p>
<p>در کوهخواجه، ۲ برج گوشه به صورت نامتقارن در پلان کلی قلعه کافرون وجود دارد.</p>	<p>در دهانه غلامان ۴ برج گوشه به صورت متقارن در پلان کلی وجود دارد.</p>	
		<p>ایوان</p>
<p>آتشکده کوهخواجه دارای ایوان نیست و متشکل از چهارطاقی و دالان‌های اطرافش است اما ایوان‌هایی در کل مجموعه قلعه کافرون وجود دارد.</p>	<p>در نیایشگاه دهانه غلامان ۴ ایوان ستون‌دار رو به حیاط مرکزی وجود دارد.</p>	
		<p>ستون</p>
<p>در بنای آتشکده کوهخواجه عنصر ستون بصورت پایه‌های گنبد مشاهده می‌شود.</p>	<p>در هر کدام از ایوان‌های نیایشگاه دهانه غلامان، ۲ ردیف ستون تعبیه شده است.</p>	
		<p>پوشش سقف</p>
<p>سقف تخت در آتشکده کوهخواجه بر روی دالان‌های اطراف و فضای پشتی آتشکده کار شده است. گنبد مهم‌ترین عنصر معماری چهارطاقی آتشکده کوهخواجه است.</p>	<p>برج‌های گوشه و ایوان‌های نیایشگاه دهانه غلامان دارای سقف تخت هستند و سقف‌های گنبدی متعلق به فضای ارتباطی بین ایوان‌ها می‌باشد.</p>	

		<p>دالان طواف</p>
<p>در آتشکده کوه خواجه در اطراف چهار طاقی راهروهای با عنوان دالان طواف دور تا دور بنا وجود دارد.</p>	<p>در ساختمان شماره ۳ دالان طواف وجود ندارد.</p>	
		<p>محراب آتش</p>
<p>در آتشکده کوه خواجه محراب آتش یا آتشدان به صورت منفرد می باشد.</p>	<p>نیایشگاه دهانه غلامان دارای ۳ محراب چهار گوش مربوط به سه الهه در وسط حیاط است.</p>	
		<p>وجود آب در داخل بنا</p>
<p>دریاچه هامون اطراف کوه خواجه و مجموعه قلعه کافرون را احاطه کرده است.</p>	<p>آب در ایوان شرقی دهانه غلامان به صورت آبراهه‌ای تعبیه شده است.</p>	

* منظور از برج گوشه، برج‌های دیدبانی می باشد که در ۴ طرف آپادانهای هخامنشی وجود داشته است.

۵ نتیجه گیری

در ایران باستان ساخت بنایی با نام معبد یا نیایشگاه رواج نداشته است و عموماً ایرانیان گذشته، عمل پرستش خدایگانی که به آن‌ها باور داشته‌اند را در فضای عمومی باز و معمولاً بر روی بلندی‌ها انجام می‌دادند. این مطالعه که با روش تفسیری- تاریخی و با رویکرد توصیفی- تحلیلی انجام شده نشان می‌دهد که نیایشگاه‌ها در ایران باستان را می‌توان به سه گروه بناهای منفرد فاقد چهارطاقی، بناهای منفرد دارای چهار طاقی و بناهای دارای چهارطاقی واقع در مجموعه‌ای از بناها تقسیم کرد. این پژوهش با هدف تعیین شده و در جهت پاسخگویی به سؤالات پژوهش به ویژگی‌های معماری نیایشگاه‌های هخامنشی تا ساسانی در منطقه سیستان و شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در معماری این نیایشگاه‌ها پرداخت. نتایج حاکی از آن است که محل نیایش در نمونه‌های اولیه نیایشگاه‌های باستانی در سیستان از جمله نیایشگاه تپه آتشگاه، آتشکده کرکویه، آتشکده کوه خواجه و ... بر روی بلندی‌ها بوده و این محل در نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان در یک فضای باز و بدون قرارگیری بر روی بلندی ایجاد شده است. در میان نیایشگاه‌های یادشده از نظر قدمت، ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان به‌عنوان نیایشگاه متعلق به دوره هخامنشی و آتشکده کوه خواجه به‌عنوان نیایشگاه متعلق به دوره اشکانی- ساسانی است. دلیل و اهمیت انتخاب این دو بنا به علت منحصر بفرد بودن از یک سو و الگوبودن برای دیگر نیایشگاه‌ها از سوی دیگر بوده است. از ویژگی‌های منحصر به فرد نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان وجود سه محراب آتش در حیاط مرکزی است. این مکان یگانه نیایشگاهی در سیستان است که طرح پلان آن برگرفته از تالارهای ستون‌دار هخامنشی است؛ با این تفاوت که در معماری تالارهای ستون‌دار هخامنشی استفاده از سنگ‌های صیقلی و منظم رواج داشته است، اما در نیایشگاه دهانه غلامان توجه به اصل استفاده از مصالح بوم‌آورد سبب استفاده از خشت در

ساخت بنا شده است و این نیایشگاه را تبدیل به تنها نیایشگاه خشتی برجای مانده از دوره هخامنشی در سیستان کرده است. همچنین در مورد ویژگی‌های معماری نیایشگاه کوه‌خواجه می‌توان گفت که این مکان به علت وجود یکی از اولین نمونه‌های چهارطاقی، داشتن پلان چلیپایی، اضافه شدن دهلیزها در اطراف چهارطاقی، استفاده از گوشه‌سازی و سقف فیلیوش در ساخت گنبد، از الگوهای اولیه آتشکده‌های ایران است.

بررسی و مقایسه تطبیقی پلان و فرم دو نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان و کوه‌خواجه و نیز ویژگی‌های معماری مانند درون‌گرایی، بنای منفرد، حیاط مرکزی، وجود صدف، محراب آتش، وجود آب و ... نشان داد که شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در معماری این دو مکان وجود دارد. از جمله شباهت‌های آن‌ها می‌توان به درون‌گرایی، طرح کلی هر دو نیایشگاه به علت اقلیم خاص منطقه سیستان و وجود محراب آتش در مرکز هر دو نیایشگاه اشاره کرد؛ با این تفاوت که در نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان سه آتشدان متعلق به سه الهه آناهیتا، میترا و اهورامزدا مشاهده شد اما در آتشکده کوه‌خواجه یک آتشدان دیده شد. از تفاوت‌های این دو نیایشگاه منفرد بودن نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان و مجتمع بودن آتشکده کوه‌خواجه در مجموعه قلعه کافرون می‌باشد. فضای اصلی نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان متشکل از یک حیاط مرکزی روباز است در حالی که در آتشکده کوه‌خواجه این فضای نیایش، با پوششی گنبدی مسقف شده است. از دیگر تفاوت‌های این دو بنا، این است که نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان در بستر مسطح طبیعی منطقه ساخته شده است در حالی که آتشکده کوه‌خواجه بر روی صدف ای از بستر کوه ساخته شده است. همچنین عنصر آب در نیایشگاه‌های هخامنشی و حتی ساسانی وجود داشته و از تقدس بالایی بهره‌مند بوده است؛ این عنصر در نیایشگاه ساختمان شماره ۳ دهانه غلامان در داخل بنا بوده ولی در کوه‌خواجه در بیرون بنا و به صورت دریاچه بوده است. مقایسه تطبیقی معماری این دو نیایشگاه، حاکی از این است که این بناها منحصر به فرد بوده و به نوعی مبنای طراحی سایر آتشکده‌ها در ایران باستان بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. از زمان اردشیر ساسانی به بعد موبدی زردشتی به نام کرتیر بوده که در مدت سلطنت شش پادشاه (اردشیر تا نرسه) می‌زیسته است (سلیمانی، ۱۳۹۴: ۲).
۲. Rollinger Herodotus؛ نخستین تاریخ‌نگار یونانی‌زبان است که آثارش تا زمان حال باقی مانده است. وی در سال ۴۴۴ پیش از میلاد به تروئیدر جنوب ایتالیای امروزی مهاجرت کرد که احتمال داده می‌شود در همان جا نیز درگذشته باشد.
۳. Mary Boyce
۴. F. Grenet
۵. Richard Ettinghausen
۶. Oleg Grabar
۷. به گفته سعیدی (۱۳۷۶) منظور از خدایان سه‌گانه میترا (ایزد عهد و پیمان)، آناهیتا (الهه آب) و اهورامزدا است.
۸. منظور از دالان طواف در نیایشگاه‌ها، راهرویی است که در اطراف صحن مرکزی نیایشگاه واقع شده است.
۹. Gherardo Gnoli؛ خاورشناس و تاریخ‌ادیان‌شناس ایتالیایی بود.
۱۰. در خارج از شهر تاکسیلا در کشور پاکستان، بنایی وجود دارد که به معبد چندیال شهرت داشته و مارشال، حفار آن، قدمت این بنا را به سکاها نسبت داده است (مهرآفرین، ۱۳۹۱: ۱۵۷).
۱۱. سوشیانت منجی و موعود زرتشتیان است.

References

- Abbasi, Zuhair. (2018). A Survey and Analysis of Architectural Remains of Kuhe-e Khwajeh During the Historical Period. The Dissertation of PHD In Archaeology – Historial Period, University of Mazandran. (In Persian).

- Ahmadi, A. (2007). The reasons for the prominence of Anahita during the Achaemenid Ardeshir II. *Culture and Literature Journal* 5,139-148. (In Persian).
- Alam Al-Hoda, Hoda. (2003). Water in Iranian Architecture. *Art Magazine*, No 57 and 58. (In Persian).
- Al-e-Ahmad, J. (1971). *Khark Island in the Persian Gulf*. Tehran: Amir Kabir Press. (In Persian).
- Ali Pourmand, Hassan; Tavousi, Mahmoud. (2010). The goddess of water, Anahita. *Ketab Mah Honar* publication, vol. 143, pp. 36-47. (In Persian).
- Arab, Hassan Ali; Khaledian, Sattar. (2019). The formation of the characteristics of urban architecture of the Achaemenid period in Dahane Gholaman. *Scientific Quarterly of Restoration and Architecture of Iran*, 9th year, No 19, pp. 21-33. (In Persian).
- Arab, Hassan Ali. (2005). An archaeological Approach to the Structure and Management of Outstanding Settlement Central of Achaemenids and the Quality of the Adaptation of the Formation Pattern of These Centers to Natural Potentials (A Case Study of Dahan-e- Gholaman), master's thesis, archeology - historical period, Tehran: Tarbiat Modares University. (In Persian).
- Boyce, M. (2002). *Zoroastrians, their beliefs and religious customs* (A. Bahrami, Trans.). Tehran: Qoqnous Press. (In Persian).
- Boyce, M. & Frantz, G. (1996). *The history of Zoroastrian religion after Iskandar* (3rd vol.) (H. Sanatizadeh, Trans.). Tehran: Gostareh Press. (In Persian).
- Christensen, Arthur. (1938). *L'Iran sous les Sassanides*. translated by Rashid Yasmi. Tehran, Sedaye Moaser Publications. (In Persian).
- Ettinghausen, R. (2002). *Islamic Art and Architecture* (3rd ed.) (Y. Ajand, Trans.). Tehran: Samt Press. (In Persian).
- Ghanimati, Soroor. (2003). Koh-Khwaja, the most important Zoroastrian place of worship in Sistan. *Book of the Month of History and Geography*, pp. 6-20. (In Persian).
- Gnoli, Gherardo. (2016). Historical researches about ancient Sistan (first edition). Seyyed Mansour Seyedsajadi, Tehran, Movazi Publishing, Pishin Pazhoh. (In Persian).
- Ghanimati, Soroor. (1995). *Kuh- e khwaja: Building complex in sistan Berkely*.
- Ghanimati, Soroor. (2001). *Kuh- e Khwaja: A Major Zoroastrian Temple complex in Sistan*.
- Ghanimati, Soroor. (2013). *Kuh- e Khwaja and the Religious Architecture of Sasanian Iran*, *Archaeology, Archaeology of the Near East*, pp. 1-33.

- Ghanimti, Soroor. (2016). New Perspectives on the Chronological and Functional Horizons of Kuh-e-Khwjaja in Sistan. British Institute of Persian Studies.Iran, Vol. 38 (2000), pp. 137-150.
- Heidari, A. (2012). Spatial analysis of the arhecture of Anahita temple in Kangavar. Journal of Iranian Islamic City, 7, 73-86. (In Persian).
- Hertzfeld, Ernest Emile. (2001). Iran in the Acient East (first edition). translated by: Homayoun Sanatizadeh. Tehran: Shahid Bahonar University of Kerman and Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian).
- Huff, D., (1990). “ĀHĀRTĀQ”, EncycloPedia Iranica, Vol. IV, Fasc. 6, pp. 634-642.
- Scerrato, Umberto. (1966). Excavation at Dahan-e Ghulaman (sistan – Iran) First preliminary report (1962 – 1963). EW. Vol. 16, 1966b. p .9 – 30.
- Joudaki Azizi, A., Mousavi Haji, S. R. & Mehrafarin, R. (2015). Chaharsofeh pattern typology at Iranian architecture and its Evolution. Journal of Researches in Islamic Architecture, 4(2), 64-88. (In Persian).
- Kavosh, Hossein Ali. (2003). Mountains and lakes in religions (1 edition). Zabul University. (In Persian).
- Mariani, Luca. (1996). *Rehabilitation in Dahane Gholaman and Kouh Khajah*. Translated by Seyed Ahmad Mousavi, Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization, first edition. (In Persian).
- Mehr Afarin, Reza. (2012). Bar Chekad Ushida (first edition). Tehran: Daryaft publication. (In Persian).
- Mishmast Nehi, Moslem. (2006). Master's thesis in the field of restoration of cultural and historical objects, Isfahan Art University, Faculty of Restoration. (In Persian).
- Mohammadkhani, Kourosh. (2009). Archaeological investigation report of Dahane Gholaman area in Sistan. *Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of the country, Research Institute of the Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of the country*, pp. 1-122. (In Persian).
- Moradi Ghiyasabadi, Reza. (2000). *Zoroastrian observatory in Nimroz (origin of chronology in the Islamic world)* (first edition). Tehran: Pazhuhandeh Publications. (In Persian).
- Motamedmanesh, Mahdi. (2018). Achaemenid Imperial Architecture: a Symbol of Technology and Wisdom in Antiquity. Journal of Iranian Architectural Studies, Vol. 13, pp. 5-32. (In Persian).

- Mousavi Haji, Seyyed Rasul; Mehr Afarin, Reza. (2009). *A survey of the historical geography of Sistan (from the beginning to the 9th century A.H.)* (first edition). Zahedan, Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Sistan and Baluchistan Province. (In Persian).
- Nazem, Farnaz; Habib, Fereshteh; Suzanchi, Kianoush. (2020). Four Elements (Water, Earth, Air and Fire), an Iranian Pattern for Urban Park Design. *J. Env. Sci. Tech.*, Vol 22, No.2, pp. 209-224. (In Persian).
- Niazi Motlagh Junqani, Nazanin; Akbari, Hassan. (2019). Recognizing the physical features and natural elements of the central courtyards in the historical houses of Isfahan city. *Architecture in Hot and Dry Climate*, Vol. 7, pp. 83-100. (In Persian).
- Oshidari, J. (2000). *Light, fire and fire temple in Zoroastrianism* (1st ed.). Tehran: Jahangir Oshidari Press. (In Persian).
- Ouria, M. (2015). *An introduction to the history of Azarbaijan Architecture: From the stone age until Qajar Era* (1st ed.). Tabriz: Akhtar Press. (In Persian).
- Pirnia, M. (2003). *Iranian architecture stylistics* (2nd ed.). Nashr-e Pajouhandeh Press. (In Persian).
- Pirnia, M. (2003). *Iranian architecture stylistics* (15th ed.). Nashr-e Pajouhandeh Press. (In Persian).
- Qavimodolleh, Ali Akbar. (1926). *Atash and Atashkadeh*. *Future*, No. 11. (In Persian).
- Qayyoomi Bidhendi, Mehrdad; Danai Far, Motahara. (2016). The concept of architecture in the period of transition from the Sassanid era to the Islamic era, an introduction to the history of the concept of Iranian architecture. *Journal of Iranian Architectural Studies*, Vol. 10, pp. 72-49. (In Persian).
- Rezaneia, A. (2018). Some remarks on the architectural structure and function of the Niasar chahar taq. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 8(17), 141-160. (In Persian).
- Saidi, Farah. (1998). *Guide to Persepolis, Naqsh Rostam and Pasargad*. Tehran, Iran's Cultural Heritage Organization. (In Persian).
- Saidipour, Saeed. (2013). *Architectural history of Iran and the world*. Tehran, Arman Danesh. (In Persian).
- Sarfraz, Ali Akbar. (1987). *Bishapur, in the cities of Iran*. Jahad Daneshgahi. (In Persian).
- Scerrato, Umberto. (1979). *Evidences of religious life in Dahane Gholaman Sistan*. Translated by A. Abedi, pp. 143-164. (In Persian).

- Seyedsjadi, Seyed Mansour. (1996). Dahane Gholaman: an Achaemenid city in Sistan, part one. archeology and history magazine, No 2, 10th year, spring and summer 1996, pp. 37-54. (In Persian).
- Seyedsjadi, Seyed Mansour. (2003). A brief guide to the ancient works of Sistan (first edition). Zahedan: Management and Planning Organization of Sistan and Baluchistan Province. (In Persian).
- Seyedsajadi, Seyed Mansour; Saber Moghadam, Faramarz. (2003), three Achaemenid era images from Gholaman Crater. Cultural Heritage Research Institute letter, second issue, spring 2003, pp. 11-25. (In Persian).
- Shahmardan, Rashid. (1957). Zoroastrian Shrine. Bombay, Zoroastrian Youth Organization Publication, first edition. (In Persian).
- Soleimani, Peyman. (2014). Nigār Chārtāki: A. Study on the Structure of Chārtākis. the second international research conference in engineering, science and technology, UAE. (In Persian).
- Scerrato, Umberto. (1979). Evidence of Religious Life at Dahan-e Gholaman, sistan, South Asian Archaeology, 1979, Vol. 2, NAPIES.
- Zarei, Mohammad Ibrahim. (2012). Getting to Know world architecture (14th edition), Tehran, Fan Avran. (In Persian).

